

Ženy po třicítce – příklad specifických reprodukčních strategií a jejich zdrojů*

MICHAELA BARTOŠOVÁ**

Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti,
Fakulta sociálních studií MU, Brno

Women over Thirty – Specific Reproductive Strategies and Their Sources

Abstract: A specific feature of Czech women today, who are timing the motherhood or staying childless after thirty, stems from their socialisation in a different political and demographical regime than they were in at the start of their reproductive period. The changes connected with the transformation of Czech society after 1989 affected their life courses. Instead of following the demographic behaviour of their mothers why do these women postpone motherhood to a later age or remain childless? What do the life courses and reproductive strategies of contemporary women over thirty look like? The qualitative research discussed in this article is based on in-depth interviews with primiparas over thirty and their childless peers conducted in order to examine the dynamics and character of their decision to become a mother. The research applied grounded theory and identified five different types of reproductive strategies: 'to have a child no matter what', 'to have a child with the right partner', 'waiting for the right time', 'hesitating over whether to have a child or not', 'not having a child'. Consequently the specific sources of these strategies were described. Background family experiences combined with the experiences from the period of childlessness in adulthood can lead to the development of an 'individualised habitus', which can block the transition to the motherhood phase. In the Czech context the development of an individualised habitus can be strengthened by the unequal distribution of gender roles in the family of origin as well as in partnerships in adulthood.

Keywords: women over thirty, reproductive strategies, family and partnership, individualization, gender equity, Czech Republic.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2009, Vol. 45, No. 1: 147–176

* Tato studie vznikla s podporou Ministerstva školství, mládeže, a tělovýchovy – výzkumný záměr „Reprodukce a integrace společnosti“ (MSM0021622408).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Michaela Bartošová, Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti, Fakulta sociálních studií MU, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: bartosov@fss.muni.cz.

Úvod

Zatímco v období komunistického režimu bylo pro české ženy mateřství téměř univerzální zkušeností a své děti rodily krátce po dosažení dospělosti,¹ dnešní mladé ženy stále častěji vstupují do pomyslné druhé části reprodukčního období jako bezdětné. Pouhých 12 % žen narozených v roce 1965 zůstávalo bezdětných i po překročení třiceti let, u kohorty narozené o deset let později přesáhne podíl bezdětných až 30 % [Sobotka 2006].

Snižující se fertilita jako jeden z klíčových aspektů demografických změn, jež se u nás výrazně prosazují spolu s porevoluční transformací české společnosti, přitom dosud není jednoznačně interpretována. Faktory, které se podílejí na jejím vzniku, je vzhledem k jejich propojenosti složité jasné rozlišit nebo kvantifikovat.² Teoretické výklady změn v oblasti reprodukčních strategií a rodinných či intimních vztahů jsou shrnovány [Hašková 2005; McDonald 2002] na teorie individualizace a kulturní změny (na straně hodnotových a kulturních faktorů) a teorie racionální volby a sociální anomie (na straně faktorů strukturálních/socioekonomických). Polemika je vedena mezi těmi, kteří přiznávají větší váhu strukturálně ekonomickým faktorům [u nás například Rychtaříková 1997; Benešová 2001], a badateli, již se kloní spíše k vysvětlení na straně faktorů kulturně hodnotových [například Rabušic 2001].

Absence jednoznačného výkladu dlouhodobého trendu snižování porodnosti přitom koresponduje také se silně normativním charakterem mateřské zkušenosti. Mateřství je více než jindy představováno jako záležitost osobní volby [Giddens 1992], zároveň je však stále pokládáno za neodmyslitelnou součást normální životní dráhy a ženské identity. Je s ním spojena řada sociálních, kulturních a ideologických obrazů, modelů a teorií nebo obecněji narativů, jež ovlivňují nejen zkušenosti a výpovědi matek, ale i bezdětných [Letherby 1994; Miller 2005; Sevón 2005; Hašková, Zamykalová 2006; Maher, Saugeres 2007]. I přes zvyšující se počet žen, které mateřství odkládají nebo se rozhodují pro bezdětnost, jsou podle řady výzkumů dobrovolně bezdětné ženy považovány za neženské, sociálně nepřijatelné, sobecké, zahořklé, emocionálně nepřizpůsobivé a obecněji abnormální a deviantní. Matky jsou v kontrastu s tím vnímány jako nesobecké, trpělivé, oddané svým dětem a vždy připravené vyhovět jejich potřebám [Gillespie 2000; Maher, Saugeres 2007].

Kvalitativní výzkum, jehož výsledky jsou v následujícím textu prezentovány, sledoval dynamiku a charakter procesu rozhodování o mateřství na příkladu žen starších třiceti let. První část studie se orientovala na prvorodičky po třicítce

¹ Sobotka [2006] udává na základě dat ze Sčítání lidu 6–7 % bezdětných žen u kohort narozených od roku 1930 až do první poloviny šedesátých let. Většina těchto žen přitom stihla vstoupit do mateřské fáze do svých 25 let.

² Hašková [2005] je například diferencuje na faktory strukturální, jež dále kategorizuje jako situační a ekonomické, a faktory hodnotové, do kterých řadí faktor okolí a touhy po dítěti.

se zaměřením na jejich životní dráhy v souvislosti s mateřstvím, ve druhé části byly do výzkumu zahrnuty i bezdětné ženy starší třiceti let s cílem zachytit různé reprodukční strategie žen v tomto věku. Ve výzkumu byla aplikována metoda zakotvené teorie – v první fázi odpovídal výzkum na otázku: jaké jsou životní dráhy a reprodukční strategie žen po třicítce? Následná identifikace těchto strategií a odhalení specifických zdrojů vlivu vedla k potřebě jejich hlubšího pochopení a analýzy.

Následující text kopíruje logiku výzkumného postupu: první analytická část se věnuje faktorům, jimiž ženy mateřství podmiňují, a popisu jejich reprodukčních strategií, druhá a třetí část se soustředí na jeden z možných zdrojů popsaných strategií – součinnosti vlivu orientační rodiny a bezdětného období. V analýze nebyly předem akcentovány některé z teoretických vysvětlení současných fenoménů zvyšující se bezdětnosti či posunu v časování mateřství, postup směřoval od analýzy dat k teorii, jež je v nich zakotvena. Analýza však byla dosavadními výzkumy a výklady zkoumaných jevů inspirována. Některá zjištění jsou proto podpořena a korespondují s teorií individualizace [Bauman 2001; Beck, Beck-Gernsheim 2002], podle níž jsou reprodukční chování a časování mateřství ovlivněny racionalitou tržní společnosti a internalizací individualizačních hodnot. V některých případech se však nabízí i jiná vysvětlení, jež specificky pro český kontext zvýznamňují také teorii genderové rovnosti [McDonald 2000a, 2000b] a teorii anomie [Spéder et al. 1999; Philipov, Spéder, Billari 2005]. Tyto teorie budou představeny spolu s daty a v souvislosti s vlastní, empiricky podloženou teorií vlivu orientační rodiny na reprodukční strategie žen po třicítce, která tvoří jádro třetí analytické kapitoly.

Metodologie

Výzkum je realizován v souladu s pravidly zakotvené, tzn. empiricky podložené teorie [Strauss, Corbin 1999; Charmaz 2006] v rámci induktivního přístupu k analýze dat. První část výzkumu se orientovala na prvorodičky po třicítce a jejich životní dráhy. Během kódování dat z prvních rozhovorů byla identifikována témata jako „odkládání mateřství“, „matkou v pravý čas“, „partner jako hlavní příčina odkládání“, „kritéria výběru partnera – faktor věku“, „potřeba dalších aktivit vedle mateřství“ a podobně, která pak byla dále empiricky testována a revidována i v dalších rozhovorech. Se záměrem zachytit a srovnat další způsoby partnerských a reprodukčních strategií žen po třicítce byly do výzkumu zahrnuty i dosud bezdětné ženy. Průběh analýzy dat probíhal metodou konstantního srovnávání, identifikací kategorií – jejich vlastností a dimenzí a trojím typem kódování (otevřeným, axiálním a selektivním), s cílem uspořádat kategorie do souborů a rodin kódů. Ty pak představují na jedné straně typologii žen po třicítce z hlediska jejich reprodukčních strategií, na druhé straně možné zdroje těchto strategií.

Tabulka 1. Výbrané charakteristiky konverzačních partnerek a jejich zařazení do kategorií „reprodukční strategie“

Konverzační partnerka*	Věk**	Rodinný stav	Vzdělání	Mateřství/ bezdětnost	Reprodukční strategie
Sylvie	33 (31)	vdaná	vysokoškolské	matka	mít dítě za každou cenu
Markéta	43 (38)	vdaná	vysokoškolské	matka	mít dítě s vhodným partnerem
Dana	37 (35)	vdaná	vysokoškolské	matka	mít dítě s vhodným partnerem
Tereza	33 (32)	vdaná	vysokoškolské	matka	mít dítě s vhodným partnerem
Dorota	33 (31)	vdaná	vysokoškolské	matka	mít dítě s vhodným partnerem
Julie	35 (32)	rozvedená, nesezdané soužití	SŠ s maturitou	matka	nerozhodnost zda mít či nemít dítě
Pavína	43 (36)	vdaná	SŠ s maturitou	matka	čekání na správný čas
Anna	37 (34)	nesezdané soužití	SŠ s maturitou	matka	mít dítě s vhodným partnerem
Alžběta	31 (30)	nesezdané soužití	vysokoškolské	matka	čekání na správný čas
Dagmar	36 (34)	vdaná	vysokoškolské	matka	mít dítě za každou cenu
Evelína	34 (34)	vdaná	vysokoškolské	matka	mít dítě s vhodným partnerem
Blanka	33 (32)	vdaná	SŠ s maturitou	matka	mít dítě s vhodným partnerem
Jana	32 (31)	vdaná	vysokoškolské	matka	mít dítě s vhodným partnerem
Sandra	34 (34)	vdaná	základní, vyučena	matka	mít dítě s vhodným partnerem
Martina	31 (30)	vdaná	vysokoškolské	matka	čekání na správný čas
Kája	34 (33)	nesezdané soužití	SŠ s maturitou	matka	mít dítě s vhodným partnerem
Saša	31 (30)	vdaná	vysokoškolské	matka	mít dítě s vhodným partnerem
Klára	37 (34)	nesezdané soužití	SŠ s maturitou	matka	čekání na správný čas

Hana	35 (33)	vdaná	vysokoškolské	matka	čekání na správný čas
Kamila	35 (33)	vdaná	vysokoškolské	matka	čekání na správný čas
Soňa	38	svobodná	SŠ s maturitou	bezdětná	mít dítě s vhodným partnerem
Marie	33	svobodná	vyšší odborné	bezdětná	mít dítě s vhodným partnerem
Lenka	31	svobodná	základní, vyučena	bezdětná	mít dítě s vhodným partnerem
Doubravka	34	svobodná	vysokoškolské	bezdětná	nemít dítě
Veronika	31	svobodná	SŠ s maturitou	bezdětná	nerozhodnost zda mít či nemít dítě
Zdenka	31	svobodná	SŠ s maturitou	bezdětná	nemít dítě
Vlaďka	38	svobodná	SŠ s maturitou	bezdětná	mít dítě s vhodným partnerem
Sabina	34	svobodná	vysokoškolské	bezdětná	nerozhodnost zda mít či nemít dítě
Nina	36	vdaná	vysokoškolské	bezdětná	nerozhodnost zda mít či nemít dítě
Slávka	34	nesezdané soužití	SŠ s maturitou	bezdětná	čekání na správný čas
Brigita	37	svobodná	vysokoškolské	bezdětná	nemít dítě
Emílie	40	svobodná	vysokoškolské	bezdětná	nerozhodnost zda mít či nemít dítě
Zora	35	svobodná	SŠ s maturitou	bezdětná	čekání na správný čas
Lada	36	svobodná	vysokoškolské	bezdětná	mít dítě s vhodným partnerem

Poznámka: *uvedena pod přezdívkou; ** věk v době uskutečnění rozhovoru (v závorce uveden věk v době narození prvního dítěte).

Zdroj: autorka.

Data byla sesbírána prostřednictvím kvalitativních, nestandardizovaných rozhovorů, uskutečněných s pomocí předem připraveného „scénáře“. Koncepce první otázky měla umožnit konverzačním partnerkám mluvit co možná nejdéle bez omezujícího vlivu a komunikační prostor ohraničujícího zásahu výzkumnice. Další otázky byly kladeny v případě potřeby rozvinout téma, pokud konverzační partnerka přerušila své vyprávění nebo se příliš odchýlila od tématu. Rozhovory byly se souhlasem konverzačních partnerek nahrány na diktafon, doslovně přepsány a analyzovány s pomocí programu Atlas.ti (délka rozhovorů se pohybovala v rozmezí od 40 minut do dvou hodin). Účastnice výzkumu byly kontaktovány v rámci sociálních sítí výzkumnice a následně technikou sněhové koule.

Do výzkumu bylo zahrnuto 20 prvorodiček po třicítce a 14 bezdětných žen nacházejících se ve věku odpovídajícím zhruba druhé polovině ženského reprodukčního období (cca od 30 – do 43 let). Hlavním kritériem výběru bylo v případě první skupiny žen narození prvního dítěte po dosažení věku třiceti let,³ v případě druhé skupiny tentýž věk a přetrvávání ve stavu bezdětnosti. Bezdětnost nebo mateřství v tomto věku přitom nesměly být zapříčiněny biologickými bariérami plodnosti (neplodností, dlouhodobou nemocí atp.). Většina konverzačních partnerek žila v době rozhovoru ve velkoměstě, pět z nich v menším městě a čtyři na vesnici (bližší charakteristika účastnic výzkumu je uvedena v tabulce 1). Ze čtyř žen žijících na vesnici jde ve třech případech o matky, které se na venkov odstěhovaly až v souvislosti se zakládáním rodiny, pouze v jednom případě jde o bezdětnou ženu. Přestože život většiny konverzačních partnerek je spojen s městským prostředím, některé z nich strávily podstatnou část svého života – dětství a dospívání – na vesnici. Rozhovory jsem prováděla v českých velkoměstech, především v Praze, Brně a Ostravě, ale i v několika menších moravských městech. Místo setkání a provedení rozhovoru nebylo striktně určeno, ale ponecháno na rozhodnutí konverzační partnerky. Většina rozhovorů s matkami proto byla vedena v jejich domácím prostředí, aby se mohly souběžně starat o malé dítě, tak jak to samy považovaly za výhodné. Rozhovory s bezdětnými ženami naopak probíhaly ve veřejných zařízeních – kavárnách nebo restauracích.

Prožitek bezdětnosti nebo mateřství mohl ovlivnit způsob výpovědí žen, a to především v případě retrospektivního pohledu matek: vyprávění aktérek nelze v tomto případě chápat jako reflexi toho, co se skutečně odehrálo, ale jako

³ Tento věk je možné považovat za určitý mezník, a to jak z hlediska normy, tak i reálného chování žen: Ve výzkumu „Naše společnost 2004/duben“ byla věková hranice 30 let označena respondenty jako nejvyšší možný věk, ve kterém by se měla žena začít pokoušet otěhotnět. Většina respondentů také uvedla za ideální dobu pro narození prvního dítěte věkové rozmezí 23–27 let ženy [Hašková 2004]. Takto označený věk také odráží reálné chování lidí – od roku 1992 do současnosti se nejvyšší počet prvorozených dětí postupně přesunul z věkové hranice 20–25 let do období 25–29 let ženy [zdroj: Český statistický úřad 2008]. Podobně i z lékařského hlediska se od třiceti let věku ženy zvyšují faktory, které mohou vést k fyziologické neplodnosti nebo ke komplikacím s početím a během těhotenství.

způsob, jakým svoji minulost aktuálně konstruují. Zpětná rekonstrukce událostí a minulých zkušeností je ovlivněna situací, ve které se žena právě nachází [Sandelowski, Holditch-Davis, Harris 1990]. Zatímco nechtěně bezdětné ženy se ocitají tváří v tvář zvyšujícímu se věku a mateřské touze a tuto situaci jsou nucené aktuálně řešit, jiné ženy, které mohly projít podobným obdobím v minulosti, na něj vzpomínají už jen z pozice aktuálně prožívaného mateřství. I navzdory této skutečnosti je na obě skupiny žen ve výzkumu nahlíženo jako na celek, což je umožněno podobností jejich životních příběhů. Nejenom postoje, ale i chování některých bezdětných žen se podobají před-mateřským zkušenostem konverzačních partnerek – matek. Vzhledem k paralelám v jejich životních drahách jsou proto v následujících kapitolách řazeny do některých stejných kategorií.

Rozdíl mezi matkami a bezdětnými je ve výzkumu reflektován také ve vztahu výzkumnice a konverzační partnerky. Steph Lawler [2000] rozsáhle popsala, jakým způsobem může být vztah mezi zkoumaným subjektem a výzkumnicí naplněn různým typem moci a podřízenosti. Zatímco některé charakteristiky konverzační partnerky a výzkumnice mohou vést k pocitům blízkosti (sdílení genderu), jiné jsou pro plynulost rozhovoru a navození důvěrné atmosféry potencionálně blokující (status výzkumnice jako odbornice na určité téma). Tento moment byl ve výzkumu patrný zejména v odlišném charakteru některých rozhovorů s matkami. Odlišný status konverzační partnerky jako matky a výzkumnice jako bezdětné vedl v několika případech k větší distanci obou subjektů a formálnějšímu typu rozhovoru. U bezdětných konverzačních partnerek naopak bylo vědomí (tušení) bezdětného statusu výzkumnice v rozhovoru přítomné (přestože explicitně vyslovené často až na konci rozhovoru na přímý dotaz konverzační partnerky). Často proto vedlo k vytvoření bližší a důvěrnější atmosféry, jež byla žádoucí zejména v případě intimnějších výpovědí, spadajících do oblasti partnerského života a vztahů.

Výzkum byl veden snahou dosáhnout teoretického nasycení vzorku, kdy jsou hledána a sbírána spolu související data, jež umožňují vytvořit komplexní a vytříbené kategorie nově vznikající teorie. Kategorie jsou saturovány ve chvíli, kdy sběr dalších dat již neposkytuje nový teoretický vhled nebo nové vlastnosti těchto základních kategorií [Charmaz 2006]. V tomto smyslu je následující výzkum saturován pouze částečně, a to zejména co se týče kategorií, jež ukazují na vliv orientační rodiny na reprodukční strategie. Zde se odhalují určité meze výzkumu, které tkví v nemožnosti nebo obtížnosti oslovit vhodné typy konverzačních partnerek, například ženy s nižším vzděláním⁴ nebo ženy splňující

⁴ Převaha vysokoškolsky vzdělaných žen ve výzkumu však logicky vyplývá z jeho tematického zaměření. Ačkoliv je po roce 1989 patrný posun věku prvorodiček ve všech vzdělanostních kategoriích, vůbec největší je mezi vysokoškolačkami. Podle Sčítání lidu z roku 2001 bylo mezi bezdětnými třicátnicemi nejvíc vysokoškolsky vzdělaných žen (31,1 %), následovaly středoškolačky (13,8 %), ženy se základním vzděláním (11,1 %) a bez maturity (8,1 %) [Hašková 2005]. Podíl bezdětných vysokoškolaček v populaci se přirozeně promítl i na jejich zastoupení ve výzkumu – kromě toho, že bylo snadné je v rámci sociálních sítí

soubor více různých kritérií výběru (věk, bezdětnost, určitý model rodiny původu atp.). Tento aspekt výzkumu je výzvou k pokusu níže představené teorie dále prohlubovat a zkoumat.

Rozhodování o bez/dětnosti

Motivace k mateřství nebo k bezdětnosti jsou součástí celého souboru nejrůznějších rozhodnutí, vztahujících se k životnímu stylu, výběru partnera a soužití s ním, aspiracím v zaměstnání, představám o budoucnosti [McDonald 2000a]. V následujících podkapitolách zmíním faktory, jimiž ženy ve výzkumu mateřství podmiňují, a představím reprodukční strategie, které lze z rozhovorů s nimi identifikovat.

Čím ženy mateřství podmiňují

Podle výpovědí konverzačních partnerek lze rozlišit dva odlišné typy podmínek mateřství. Na jednu stranu jde o podmínky, které mohou být racionálně zvažovány, podléhají určité přípravě a plánům, jsou ovlivnitelné jednáním a vědomě promyšlené. Patří mezi ně především materiální a finanční zabezpečení, bydlení, ale také správný věk a částečně i vhodný partner. Druhý typ podmínek, tak jak je konverzační partnerky definují, naopak spadá do roviny emocionální a pudové, jedná se o těžko ovlivnitelné pocity/instinkty/pudy, které mohou přicházet (a odcházet) nezávisle na plánech a představách jednotlivých žen. V rozhovorech lze rozlišit dvojí typ těchto podmínek: k prvním patří takzvaný mateřský pud, který ženy vymezují jako biologickou touhu po těhotenství, mateřství a pečovatelství o malé dítě a jejímž specifikem je nesouvislost s ostatními podmínkami mateřství – může se projevit v době, kdy ostatní podmínky nejsou naplněny, nebo nemusí přijít vůbec, a to i v případě, že se žena chce stát matkou a na mateřství se připravuje. Důležitý však může být i jiný pocit, který lze na základě výpovědí žen vymezit jako pocit připravenosti a touhy po dítěti. Na rozdíl od mateřského pudu není podmiňován biologickou touhou, nemusí být spojován s malými dětmi a často přichází jako naplnění ostatních podmínek mateřství a poslední impuls ke konečnému rozhodnutí stát se matkou.⁵ Emoce a instinkty jako významné součásti rozhodování o mateřství byly potvrzeny i v řadě jiných výzkumů [Schlesin-

výzkumnice najít, v kontrastu s ženami s nižším, zejména základním vzděláním, také většinou účast ve výzkumu neodmítly.

⁵ Podle Letherby [1994] může být „mateřská touha“ multidimenzionálním fenoménem: Může být pocíťována jako biologická nebo sociální zkušenost, či obojí. Příkladem může být neplodná žena vychovávající adoptované děti. Je matkou v sociálním smyslu slova, zároveň však stále není smířená se svou biologickou bezdětností. A naopak biologická matka, jež zakusila zážitek těhotenství a porodu a přesto je jí sociální zkušenost mateřství cizí nebo ji odmítá.

ger, Giblon 1985; Dion 1995; Hašková, Zamykalová 2006; LaRossa, Sinha 2006]. Sevón [2005] podotýká, že touha po mateřství je mimo jiné motivována a svázána s reprodukčním potenciálem ženského těla a pozitivním hodnocením mateřství. Touha po mateřství a volba mateřství je otázkou (vědomé a nevědomé) identifikace se specifickými významy, vzpomínkami a narativy obklopujícími mateřství a ženství.

Hašková se Zamykalovou [Hašková, Zamykalová 2006], jež rozsáhle popsaly normy mateřství v českém prostředí, upozorňují na tento kontrast příznačný pro „příběhy o mateřství“: na jednu stranu je definováno jako záležitost pudu, pocitu a instinktů, na druhou stranu jako vědomá, podle jasných (často expertních) pravidel uskutečněná volba. Z výpovědí konverzačních partnerek lze skutečně usuzovat na přetrvávání normy, zároveň však tušit i její oslabování. Rozporuplnost v charakteru podmínek mateřství se totiž může odrážet i v kontrastu mezi postoji a žitou praxí a podobně i mezi vyprávěním o mateřství a o jiných životních sférách. Fáze, jež často bývá zpětně hodnocena jako příprava na mateřství (u většiny konverzačních partnerek jde o období před třicítkou), kdy mělo docházet k optimalizaci ovlivnitelných podmínek mateřství, lze z jiného úhlu pohledu definovat zcela bez souvislosti s mateřstvím. Bezdětnost, jež je pro ni typická, určuje její další charakter: jde o období nezávaznosti, flexibility, různých partnerských zkušeností (často neperspektivních pro mateřství) a naplňování aktivit zaměřených na sebe sama a své potřeby. Motivace k práci jako zdroji finančního a materiálního zabezpečení nutného pro založení rodiny se prolíná s čistě individualizační tendencí prožít jinou, nezávislostí charakteristickou životní zkušenost, než je mateřství [srov. Bartošová, Slepíčková 2008; Tomášek 2006b].

Rozporuplné se ukázalo být i vyprávění o emocionálních podmínkách mateřství. Může se například stát, že pocitu touhy po dítěti, jenž by měl být podle konverzačních partnerek neovlivnitelný, často předchází velmi konkrétní životní situace a zkušenosti, které mohou a nemusí být ženou reflektovány. K těmto podnětům patří například dokončení jedné životní etapy a její naplnění, nespokojenost s dosavadním životem a touha po změně, společná touha partnerů po dítěti a potřeba dalšího naplnění vztahu, vědomí zkracující se délky ženského reprodukčního období nebo vliv okolí a vrstevníků.⁶ Také mateřský pud, mnohdy viděný jako nutný předstupeň mateřství, byl překvapivě přítomný častěji v rozhovorech s bezdětnými, které jeho absencí vysvětlovaly vlastní volbu zůstat bezdětnou nebo mateřství odkládat. Přestože ženy se na definici mateřského pudu a jeho existenci shodnou, reálně byl pociťován pouze v několika málo případech. Emocionální či pudová složka se zdá být v procesu rozhodování o dítěti významná ve své schopnosti zvrátit ostatní podmínky mateřství, měnit nebo blokovat původní představy o mateřství. Nemožnost připravit a načasovat pociťové či pudové podmínky se však v některých případech může nevědomě

⁶ K podobnému závěru dospěla Sevón [2007] na základě kvalitativního výzkumu zaměřeného na časování mateřství. Přestože zkoumané ženy v jejím výzkumu nebyly schopné přímo vysvětlit, proč se chtějí stát matkou a proč pociťují mateřskou touhu, zároveň mluvily o mnoha racionálních, zvažovaných a vědomých důvodech své volby mateřství.

stávat způsobem ospravedlnění bezdětnosti či odkládání mateřství jako stavu, který je v danou chvíli upřednostňován.

I navzdory angažovanosti žen ve veřejné sféře zůstává v sociálních a kulturních diskurzích feminity mateřství stále ústředním bodem [Gillespie 2003; Maher, Saugeres 2007]. Ideální matka je definována v termínu „intenzivního mateřství“, podle kterého je žena považována za nejlepší pečovatelku svého dítěte, zejména v ranných stádiích jeho vývoje [Lawler 2000; Miller 2005; Maher, Saugeres 2007].

U většiny žen ve výzkumu bylo vědomí přirozenosti a očekávání mateřství v jejich životní dráze dlouhodobě přítomné, a to nejen v přímých výpovědích, ale i ve způsobu, jakým uvažovaly o jiných sférách svého života (například o plánech v zaměstnání). Přesto však skutečnost nezvratného směřování k mateřství nemusí být vždy pravidlem. Některé ženy se právě se zvyšujícím se věkem odklání od mateřství, nabyté zkušenosti či zvyk na dosavadní bezdětný život vedou k volbě bezdětnosti, k odkládání mateřství nebo k nerozhodnosti o něm. Stejně tak není pro všechny ženy, které již dítě mají, mateřství tou nejdůležitější životní zkušeností. Jedna z žen otěhotněla neplánovaně a dceru porodila i navzdory nejistotě, zda se stát matkou. Význam mateřství pak hodnotila především ve vztahu k jiným činnostem, které se ukázaly být v jejím životě významnější než péče o dítě. Starost o dítě pár týdnů po porodu přebíral partner a matka se věnovala živitelské roli. Jiná matka si sama sebe dokázala představit i ve zcela jiné, bezdětné životní roli, mateřství chápala jako pouze jednu z mnoha životních alternativ.

Do rozhodování o dítěti výrazně zasahuje dále norma věková: určitý věk je k mateřství nejpráhodnější, jiný je příliš časný nebo naopak pozdní [viz Hašková, Zamykalová 2006; Vidovičová, Gregorová 2007; Bartošová, Slepícková 2008]. V příbězích žen, které překročily třicítku, je však přítomné oslabování této normy (důležitým mezníkem je sice pro většinu třicítka, ale může jím být i 35 let a pro několik žen je na rozhodování o dítěti čas i do čtyřiceti). V rovině postojů tak mateřství sice zůstává očekávanou a běžnou životní zkušeností, nicméně žitá praxe se tomuto ideálu stále častěji vzdaluje [srov. Tomášek 2007]. Tento rozpor ukazuje výpověď bezdětné konverzační partnerky, která odpověděla na otázku, zdali se cítí být svou bezdětností ve společnosti stigmatizována:

Myslím, že bezdětnost se dnes už bere jako fenomén, který je mezi těmi třicátníky, že už to rozhodně není hřích ... dnes už je to běžnější, že jsme všichni takoví svobodní, nechceme závazky. Aspoň mezi lidmi, se kterými se stýkám, tak tam je to považovaný za normální, my se tak jako, my se tomu i smějeme, jakoby víme, že normální to není, ale zároveň je to běžný. Přijde nám prostě, že takto to je a jinak to neumíme. (Doubravka)

Norma přetrvává v jejím označení sebe sama a dalších bezdětných za „nenormální“, nicméně tento postoj jí nebrání ve stavu bezdětnosti dále zůstávat. Různorodost nových životních voleb a stylů a jejich legitimizace může mateřské normy postupně narušovat a měnit. Tuto skutečnost odráží i různé typy reprodukčních strategií, jež byly ve výzkumu identifikovány.

Typy reprodukčních strategií žen po třicítce

Nejobecněji lze reprodukční strategie chápat jako postupy, jednání a chování, jejichž výsledkem je zachování společenských zdrojů a výhod, udržení společenské pozice v čase, přetrvávání mocenských vztahů [Bourdieu 2002]. Výzkum se však primárně orientuje na biologické reprodukční strategie, tedy na otázku, jaké chování a uvažování konverzačních partnerek předcházelo biologické reprodukci či vedlo k jejímu odkládání nebo odmítnutí. Je však zároveň zřejmé, že biologické reprodukční strategie velmi blízce souvisejí také s volbou partnera, tedy partnerskými (sňatkovými) strategiemi, ale i s dalšími, více či méně vědomými volbami a strategiemi, kterými ženy mateřství podmiňují. S ohledem na životní příběhy jednotlivých žen, jejich postoje, názory, preference a plány (nejen ve vztahu k mateřství) jsem v průběhu analýzy identifikovala pět různých reprodukčních strategií:

1. Mít dítě za každou cenu.
2. Mít dítě s vhodným partnerem.
3. Čekání na správný čas.
4. Nerozhodnost, zda mít, či nemít dítě.
5. Nemít dítě (nulová reprodukční strategie).

Toto rozdělení přitom ne vždy kopíruje dvě zkoumané skupiny (matky a bezdětné po třicítce), kategorie jsou vytvořeny bez ohledu na to, jestli žena již dítě má, nebo je dosud bezdětná. V případě rozhovorů s matkami vycházím z výpovědí týkajících se období bezprostředně předcházejícímu rozhodnutí stát se matkou nebo neplánovanému otěhotnění a způsobu, jakým ženy v této době o svém mateřství uvažovaly a jak jednaly. Některé ženy reprodukční strategie v průběhu svého života měnily, u jiných lze i v době před narozením prvního dítěte nebo v době realizace rozhovoru pozorovat prolínání dvou různých typů strategií (v tabulce 1 je uvedena převažující strategie). Následující kategorie je proto nutné chápat jako ideální typy – analytické konstrukce sloužící k lepšímu uchopení zkoumané reality.

První typ strategie, nazvaný „mít dítě za každou cenu“ zahrnuje ženy, které mateřství považují za vůbec nejzásadnější životní zkušenost nadřazenou všem ostatním, tedy především partnerství. Takto bylo možné označit pouze dvě ženy, které se již matkou staly. Nikdy nepochybovaly o svém mateřství, a pokud by do určité doby nenašly vhodného partnera, byly ochotné stát se svobodnou matkou. Jedna z nich měla připravenou i finanční rezervu pro tento případ. Mateřství charakterizují jako přirozenou a očekávanou životní etapu, dítě je naplněním vztahu s partnerem a do budoucna umožňuje jistotu trvalého životního vztahu – je ochranou proti samotě. Ve svém uvažování o mateřství je těmto ženám velmi podobná i druhá skupina žen, které chtějí mít dítě, ale pouze za situace vztahu s vhodným partnerem. Najít životního partnera, kterého by považovaly také za správného otce dítěte a se kterým by se společně rozhodly o rodičovství, jsou podmínky nadřazené všem ostatním. Svobodné mateřství proto není pro tyto ženy legitimní variantou rodinného ideálu a v případě neúspěchu při hledání

partnera by raději volily bezdětnost. Podobně i v jiných výzkumech se ukázalo, že stabilní partnerský vztah a jistota, že se o dítě nebudou starat samy, je pro ženy nutným předpokladem mateřství [Gillespie 2003; Carmichael, Whittaker 2007]. Spíše než jako autonomní [Meyers 2001] lze v těchto případech charakterizovat rozhodnutí o mateřství (rodičovství) jako záležitost vztahovou. Dítě znamená sdílenou odpovědnost a jeho narození předchází snaha o zajištění kvalitního vztahu [Sevón 2005].

Reprodukční strategie nazvaná „čekání na správný čas“ byla rovněž příznačná pro ženy, které se matkou stát bezpochyby chtějí, ale které zároveň čekají na konečný impuls k jednání. Tím může být v některých případech pocit připravenosti a aktuální touhy po dítěti, na který neváhají čekat i přesto, že měly či mají partnera, jenž by byl vhodným otcem, a je u nich naplněno i určité finanční a materiální zajištění. Jiné ženy tento správný čas nemají potřebu podmiňovat nějakým pocitem, své mateřství odkládají pouze proto, že z hlediska věku je ještě možné ho odkládat:

... nechtěla bych být bez dětí, ale pokud by šlo ty děti v pohodě nemít do 45 a ve 45 založit rodinu a zapadnout, tak to bych ještě určitě se do toho nehнала, baví mě život, který teď žiju. Ale tím, že mě bude 35, což už je nějaká hranice, slyším to ze všech stran, z televize, všude se to na vás valí, moje gynekoložka mi řekla, teď už fofr, takže mě k tomu donutí tady ta skutečnost – věk. (Slávka)

Poslední dva typy reprodukčních strategií se mohou částečně překrývat – některé ženy i s přibývajícím věkem nemají partnera, se kterým by založily rodinu, ale na rozdíl od jiných se ani aktivně nesnaží ho najít nebo nejsou ochotny dělat v tomto směru kompromisy. Necítí mateřský pud ani pocit naléhavosti a touhy po dítěti, nebo je podle nich na mateřství stále ještě dost času. Takto o založení rodiny mluvila čtyřicetiletá bezdětná žena:

Chtěla bych mít rodinu a děti, kdyby se nakonec našel nějaký ten chlap, ale jak mě přesvědčuje máma, inzerát si teda dávat nebudu, zase si nepřipadnu tak stará, já se cítím tak na třicet, to se vždycky podivím, když si uvědomím, kolik mi je ... no ale tak snad mám ještě pár let čas ... nějaký pud necítím, že bych teď rychle, jako za každou cenu musela mít děti. (Emílie)

Ve svých mateřských aspiracích se předchozí tři skupiny žen příliš neliší. Matkou se chtějí stát všechny. Rozdíl mezi nimi se ukazuje být především v jednání, v důrazu a naléhavosti, se kterými v určité fázi svého života začaly o mateřství usilovat, a ve věku, kdy u nich k tomuto zlomu došlo. Je potom zajímavé sledovat situace a podněty, které tomuto usilování předcházely, a naopak zkušenosti žen, jež mateřství delší dobu odkládaly a necítily nutkavou potřebu přejít do mateřské fáze. V případech prvních dvou strategií šlo většinou o ženy, které partnera delší dobu hledaly, měly problém udržet si partnerský vztah a nebo se

jako singles dostaly do věku, kdy již chtěly dítě mít.⁷ Předjímání mateřské fáze v určitém věku a vliv dlouhodobější nejistoty, zda budou mít šanci mateřskou roli vůbec naplnit, pak u některých mohl způsobit i pocit nenaplnění dosavadním životem, touhu po očekávané změně, nespokojenost v zaměstnání.

Takto naladěné ženy brzy poté, co našly vhodného partnera, velmi rychle také otěhotněly a založily rodinu. I přestože tyto ženy zakouší pocit touhy a připravenosti na mateřství a neexistence vhodného partnera je hlavní bariérou uskutečnění mateřství, někdy lze v jejich vyprávění postřehnout konkrétní impulz potenciálně vedoucí k této touze. Jedna konverzační partnerka v období blížící se třicítce velmi urputně hledala partnera vhodného k založení rodiny a přála si stát se matkou, zpětně, již jako matka, hodnotí toto období takto:

Po té třicítce jsem si uvědomila, že je to spíš ten tlak okolí, že na mě všichni koukají a ti rodiče mi připomínají, že bych měla mít dítě a je tady ta lékařská komplikace, nebo jsem třeba chtěla vysloveně utéct od té práce na chvíli, dát si pauzu, ale že bych měla nějakou vysloveně touhu, že bych vysloveně prahla po tom dítěti, to teď říct nemůžu. (Evelína)

Naopak ženy, které neměly problém partnera najít nebo už dlouho žily v perspektivním a podle nich pevném partnerském svazku (jedna byla téměř 10 let vdaná), měly také prostor k odkládání mateřství. Souběžně s tím se některé z nich zdají být více zaujaty svým zaměstnáním, ne však ve smyslu orientace na kariéru za každou cenu, jako spíš maximálního vytížení v práci. Tyto dvě skutečnosti – vidina možnosti kdykoliv zrealizovat mateřství a zaneprázdněnost v zaměstnání pak mohou vést k nedostatku času nad mateřstvím vůbec přemýšlet a k absenci touhy po dítěti. V případě matek spadajících do této kategorie byl pak přechod k mateřství dán především zvyšujícím se věkem a vědomím věkových hranic mateřství a také potřebou partnerský vztah dále posunout a nově naplnit.

Předposlední reprodukční strategií identifikovanou v rozhovorech s několika bezdětnými a jednou matkou je „nerozhodnost zda mít, či nemít dítě“. Aktuální preference bezdětnosti u nich plyne z nedostatku mateřského pudu či pocitu touhy, podobně jako u předchozí skupiny žen. V tomto případě však byla absence touhy po dítěti častěji spojována také se strachem či odmítáním těhotenství a porodu. Ženy si samy sebe neumí v těchto biologicky podmíněných situacích představit a raději by se jim vyhnuly. Proto jsou také otevřeny variantě nebiologického mateřství (adopci, pěstounství), ale i celoživotní bezdětnosti. Mateřství nechápou jako životní zkušenost nadřazenou ostatním, ale jako jednu z mnoha

⁷ Bongaarts [2001] řadí mezi „nedobrovolně“ bezdětné nejen respondenty čelící fyzické sterilitě nebo nemoci, která ji může způsobit, ale také ty, kteří nemohou najít vhodného partnera nebo jejichž partnerský vztah se rozpadl. Přesněji Cannold [2004] rozlišuje mezi bezdětnými „volbou“ a „okolnostmi“, čímž zdůrazňuje individuální perspektivu bezdětnosti.

dalších. Jedna z těchto žen dlouhodobě pobývala v západoevropských velkoměstech a i v současnosti žije v zahraničí. Její život je typický cestováním, změnou, studiem, novými zkušenostmi a zážitky a nachází v něm dodnes velkou míru uspokojení a osobního naplnění. K mateřství ji v jejich 36 letech dosud neinspiroval ani víc jak deset let trvající vztah s partnerem (později manželem). Jak podotýká Hašková se Zamykalovou [Hašková, Zamykalová 2006] důležitou součástí normy je také situovanost – místo, z něhož promlouváme a kde jednáme. Nerozhodnost o mateřství může být u této ženy dána kontextem, ve kterém se pohybovala a pohybuje a kde se norma mateřství od českého prostředí liší. Nicméně v ostatních případech o podobné podmíněnosti uvažovat nelze. Zdroje jejich postojů lze hledat jinde, jak bude ukázáno v následujících kapitolách.

Dalším specifickým těchto žen ve srovnání s předchozími je také větší odlišnost v jejich názoru na motivace k rodičovství. Zatímco ostatní ženy mluvily častěji o „přirozenosti“, „biologické danosti“, „ochraně před samotou“, „naplnění vztahu“, tyto konverzační partnerky zmiňovaly i zcela jiné důvody: „možnost vychovat zajímavého jedince“, „postarat se o člověka (i cizího), který by se sám o sebe postarat nedokázal“, „předat nabyté zkušenosti někomu dalšímu“. Jediná matka zařazená do této kategorie uvedla jako smysl svého mateřství „inspiraci pro jiné sféry svého života“. V uvažování těchto žen ztrácí mateřství svou jasnou a nezpochybnitelnou hodnotu. Odstrašující jsou pro ně příklady matek, které nedokázaly vyvážit potřeby své i dítěte a upřednostňováním dětských potřeb vychovávaly potomky, jež jsou na obtíž jim i svému okolí. Norma intenzivního a obětavého mateřství je u těchto konverzačních partnerek nahrazena představou vyváženosti potřeb matky a dítěte a odmítnutím ztráty sama sebe ve prospěch dětí. Stejně jako jedna z žen v následující kategorii neměly dvě z těchto „nerozhodnutých“ nikdy v minulosti potřebu více uvažovat o mateřství, přestože na rozdíl od ní možnost stát se matkou nevylučují.⁸

Poslední typ reprodukční strategie byl vymezen na základě rozhovorů se třemi bezdětnými, které dítě mít nechtějí. Ačkoliv je jich malý počet, od všech ostatních žen se výrazně odlišují v důrazu, který kladou na potřebu nezávislosti, nezávaznosti a samostatnosti. Volba bezdětnosti je u nich spojená také s upřednostňováním alternativních partnerských vztahů (dlouhodobý vztah s ženatým milencem, oddělené bydlení partnerů a krátkodobé nezávazné sexuální vztahy).⁹

⁸ Tietjens Meyer [2001] rozlišila ve své studii dobrovolně bezdětných dva typy žen: 1. ty, které se rozhodly pro bezdětnost v raném věku („early articulators“), a 2. ženy, které k dobrovolné bezdětnosti dospěly skrze odkládání mateřství („postponers“). V jiném výzkumu [Maher, Saugeres 2007] jsou tzv. early articulators charakterizovány jako ženy, které si samy sebe neuměly nikdy představit jako matky a necítily nutnost rozhodovat se o mateřství.

⁹ Souvislost preference „netradičních“ typů soužití a uspořádání soukromého života a života bez dětí nebo s menším počtem dětí byla zjištěna v kvantitativním výzkumu Proměny 2005 [Hašková 2005]. Tato tendence může být posílena i určitou sociální dědičností – socializace v neúplné rodině může vést k opakování tohoto modelu v dospělosti nebo

Všechny tyto ženy sice v předešlém období prošly (i několika) vážnými vztahy a s bývalými partnery také sdílely domácnost, avšak zvyšující se věk a nabyté zkušenosti je utvrdily ve volbě nezávislého životního stylu. Absence mateřského pudu a touhy po dítěti je vede k odmítání mateřství, podobně jako dobrovolně bezdětné ženy z jiných výzkumů [Gillespie 2003; Park 2005; Carmichael, Whittaker 2007].¹⁰ Své naplnění spatřují v jiných životních sférách, a přestože podle řady výzkumů není volba bezdětnosti v kulturních diskurzích feminity dostupnou alternativou mateřství [Letherby 1994; Morell 2000; Meyers 2001], nemají potřebu před ostatními svoji volbu ospravedlňovat nebo se vůči matkám výrazněji vyhraňovat. Dvě z těchto žen jsou vysokoškolačky, o své práci však uvažují spíše jako o zdroji obživy než o kariéře.

Reprodukční strategie, jež zde byly krátce nastíněny, odráží škálu různých přístupů k mateřství a bezdětnosti žen po třicítce. Někdy jde o pouhé malé nuance, pomocí kterých lze rozlišit jednotlivé typy, některé strategie se částečně překrývají a je také třeba být obezřetný při interpretaci vyprávění odlišnou perspektivou matek a bezdětných. I přes mnohé nesnáze dané komplexností problematiky rozhodování o bez/dětnosti je na příkladech zkoumaných žen možné postřehnout zřetelnou diverzifikaci přístupů k mateřství. Normy mateřství, jež se ve vyprávěních odkrývají a zpodobňují, jsou tak zároveň, ať už přímo, či nepřímo, narušovány nebo v konkrétních životních aktivitách znevýznamňovány.

V dalších kapitolách se pokusím ukázat některé ze zdrojů popsaných reprodukčních strategií a vysvětlit, proč se mohou postoje a chování související s mateřstvím lišit.

Bezdětné období jako prostor pro vznik individualizačního habitu

Existence různých typů reprodukčních strategií žen po třicítce vede k otázce zdrojů těchto odlišných přístupů k mateřství. Proč jsou některé ženy starší třiceti let konfrontovány s bariérami mateřství, jiné naopak mateřství dále odkládají nebo se rozhodují pro bezdětnost?

k preferenci menšího počtu dětí. Partnerské vztahy těchto žen se podobají „čistému vztahu“, tak jak jej konceptualizoval Giddens [1992]. Prokreativní role vztahu je upozaděna a vlivem individualizace se v intimní sféře střetávají dva nezávislí jedinci, které k sobě váže důvěra v jedinečnost partnera, pouto sexuální přitažlivosti, emotivní komunikace a určitá citová exkluzivita. Závazek daný povinnostmi, příbuzenstvím či tradicí je nahrazován náročněji udržitelným a nestabilnějším poutem vzájemné lásky, které je výsledkem volby svobodného individua.

¹⁰ Gillespie [2003] identifikovala v kvalitativním výzkumu dobrovolně bezdětných žen čtyři hlavní vysvětlení jejich volby: 1. mateřství pro ně představovalo ztrátu času, energie a také identity, 2. necítily „mateřský instinkt“ ve smyslu potřeby pečovat o dítě, 3. vysoce hodnotily životní styl nezávislý na potřebách dítěte a 4. stejně tak možnost věnovat svůj čas a energii spíše partnerským vztahům než dítěti.

Posun věku při vstupu do mateřské fáze lze vysvětlit vysokoškolským vzděláním poloviny žen ve výzkumu. V mnoha rozhovorech se však vzdělání samo o sobě nezdá být příčinnou různých postojů a jednání souvisejících s mateřstvím. Bezdětné období, jež může předcházet mateřství, tedy u všech žen ve výzkumu minimálně doba do třiceti let věku, je již chápáno jako zcela legitimní čas pro naplňování jiných životních zkušeností a potřeb, než je rodičovství. Tato nově se vyčleňující životní fáze je označována jako post-adolescence (pozdní mladost, mladá dospělost). Pro ženy a muže, kteří touto fází procházejí, jsou charakteristické pouze některé znaky, tradičně spojované s dospělostí (finanční nezávislost na rodičích, vlastní zaměstnání, popř. bydlení), jiné, jako je vlastní rodina a děti, naopak chybí [Galland 1984; Heath, Cleaver 2003; Tomášek 2006a, 2006b]. K činnostem, kterými konverzační partnerky tuto fázi naplňovaly, patřilo vzdělání, zaměstnání, realizace nejrůznějších koníčků nebo šlo nejobecněji o prostor upevňování a vyjasňování vlastní identity a životních priorit. Přestože některé z nich žily v dlouhodobém partnerském svazku směřujícím k založení rodiny, řada dalších chápala partnerské vztahy v tomto období spíše jako zdroj určité emocionální jistoty nebo ochrany před samotou, nikoliv však nutně jako základ budoucí rodiny. „Nové“ formy uspořádání partnerského vztahu („living apart together“, otevřené vztahy, vztahy na dálku) poskytují potřebnou míru nezávislosti a nezávaznosti, umožňující skloubit biografii řízenou požadavky trhu a potřebu „významných druhých“. Jsou pro jedince přijatelnější, protože jejich charakter lépe odpovídá potřebám mobility, nezávislosti a flexibility, jež jsou typické pro životní styl post-adolescentů [Rhodes 2002; Roseneil, Budgeon 2004; Levin 2004].

O legitimitě bezdětného období svědčí nejen činnosti, kterými jej konverzační partnerky naplňovaly, ale především způsob, jak v této době o mateřství uvažovaly. Přestože některé mohly chtít dítě dříve než po třicítce, nebyl pro ně problém mateřství z různých důvodů odložit. Tyto důvody přitom nejsou ženami definovány jako nutnost, ale spíše možnost optimalizovat veškeré podmínky mateřství [viz také Bartošová 2007]. Spíše než na životní nejistotu a dezorientaci, jež by vedly k nutnosti sebezabezpečení [Rychtaříková 1997; Benešová 2001], poukazují jejich postoje na opačné teorie, spojující posun vstupu do rodičovství po roce 1989 se vznikem a možnostmi různorodých forem seberealizace a nových životních stylů [Rabušic 2001]. Obecněji jsou zdroje těchto změn určovány tlaky na pracovním trhu – nutností flexibilizace pracovní síly [např. Beck 1992; Beck, Beck-Gernsheim 1995, 2002; Bauman 2001] a nově se prosazujícími kulturními modely [např. Bellah et al. 1985].

Ačkoliv jako nejčastější bariéra mateřství je ženami označována absence vhodného partnera, často mění své partnerské preference až následkem zvyšujícího se věku a pocitem naplnění předchozích aktivit:

Až vlastně do těch třiceti let – neměla jsem partnera, se kterým bych dítě chtěla mít. Přemýšlela jsem nad dítětem, ale ne nějak intenzivně, protože spíš prvořadé bylo

najít toho partnera, ale to mně zase začalo docházet až kolem těch 30, až jsem si splnila to, co jsem chtěla realizovat sama já, svoje sny a představy, čili vlastně jsem studovala vysokou školu, pak jsem jela do ciziny, sháněla jsem si tam byt, sehnala jsem dobré místo, takže to jsem si uspokojila do té třicítky a pak jsem začala přemýšlet o dítěti ... po té třicítce jsem už začala opouštět ten svůj minulý vztah a už jsem začala hledat něco jiného ... Měla jsem pocit, že na minulého partnera není spolehnutí, že mě v některých věcech třeba neříká úplně pravdu, prostě když jsem si ho představila v roli otce, tak mi tam něco nesedělo. (Dana)

Z rozhovorů nicméně vyplynulo, že samotný fakt existence a prodlužování bezdětného období může v některých případech vést k nezamýšleným důsledkům, jež plynulý přechod k mateřství blokuje: Kombinace zkušeností, které v bezdětném období žena prožívá, mohou vyústit ve vznik či posilování tzv. *individualizačního habitu*. Tomášek [2006b], který jako první tematizoval individualizační habitus v českém kontextu, definuje habitus spolu s Bourdieuem [Bourdieu 1998: 16] jako: „generativní a jednotící princip, který z charakteristických vztahových rysů, vlastních určitému postavení, vytváří jednotný životní styl, to jest celek, v němž se sjednocuje volba osob, statků i praktických činnosti.“ Zásadní vlastností habitu, tak jak jej Bourdieu popisuje [citován podle Szaló, Katrňák 2002], je jeho dvojí charakter: kulturní (společenský) a biografický (individuální). Habitus se sice získává v průběhu socializace a je trvalou vlastností člověka, je však zároveň v průběhu života neustále vytvářen a přetvářen a jeho podoba není nikdy definitivní.

Tomášek [2006b: 11] mluví v souvislosti s prosazováním se individualizačního habitu u mladých singles o „postupném oslabování schopnosti partnerského soužití a přizpůsobení se jinému člověku“. Podobně mezi ženami po třicítce byla tato tendence patrná zejména tehdy, pokud neměly dlouhodobější zkušenost společného sdílení domácnosti s partnerem a dlouho žily jako singles nebo prošly mnoha různými partnerskými zkušenostmi, většinou neperspektivními pro založení rodiny. Individualizační habitus lze pozorovat u žen, jejichž reprodukční strategií je nerozhodnost, zda mít, či nemít dítě, nebo volba bezdětnosti. Projevila se u nich neochota společného sdílení domácnosti s partnerem, upřednostňování vlastní svobody a nezávislosti. Přestože některé z těchto žen žily delší dobu společně s partnerem, nerovné rozdělení rolí v péči o domácnost je utvrdilo ve volbě samostatného bydlení.

Jelikož nepociťovaly mateřskou touhu, nepovažovaly za nutné činit v tomto směru kompromisy. Naopak některé ženy, které v určité chvíli začaly po dítěti toužit, ze svých nároků na partnera postupně ustupovaly, protože výchova dítěte ve společné domácnosti pro ně byla prioritou. Zdá se však, že schopnost kompromisu při hledání partnera roste spolu s mateřskou touhou a vědomím přibývajících věku. Individualizační habitus se u žen zařazených do prvních dvou typů reprodukčních strategií však mohl projevit v době, kdy již prošly řadou různých životních zkušeností, zároveň však necítily nutnost vstoupit rychle do

mateřské fáze. V partnerských vztazích pak mohly narážet na bariéry související s jejich schopností samostatného života a neochotou podřizovat se partnerovi, který nesplňuje jejich nároky:

Takže nějaký vztahy byly, chodila jsem nějakou dobu s jedním, ale někoho takového přivést, byl prostě nepoužitelný, hodně nepoužitelný pro reálný život, já jsem hodně praktická, možná až moc, moc samostatná, což je až na škodu. (Anna)

U žen zařazených do kategorie „čekání na správný čas“ většinou nelze uvažovat o individualizačním habitu v této podobě, protože řada z nich delší dobu žila s partnerem. U některých z nich však je možné pozorovat individualizační tendence i v rámci partnerského soužití, projevující se neochotou změnit dosavadní dlouhodobý svobodný a nezávislý způsob života.¹¹

Jak předestřela analýza, na existenci individualizačního habitu může mít v některých případech vliv orientační rodina: tento habitus mohl vzniknout již v období dětství či dospívání a v dospělosti být dále upevněn [viz podobně Tomášek 2006b].

Následující kapitola, zabývající se různými kombinacemi a způsoby vlivu původní rodiny, popřipadě jejího působení na individualizační habitus, záměrně odhlíží od jiných zdrojů reprodukčních strategií. Jak již bylo řečeno, je rozhodování o mateřství velmi komplexním procesem, ve kterém mohou nabývat na významu různé faktory a strategie, které se mohou prolínat, násobit a determinovat. Zde však akcentuji vliv orientační rodiny, který se ukázal být v příbězích žen důležitý a v českém prostředí rozsáhleji netematizovaný.

Orientační rodina a její vliv na reprodukční strategie

Různé formy uspořádání a praktikování vztahů v orientační rodině mohou sehrát důležitou roli v preferenci forem partnerských vztahů v dospělosti a strukturaci životních priorit v souvislosti s mateřstvím. Rodina původu a vyrovnávání se s jejím odkazem, ať už je jakýkoliv, se zdá být významnou součástí promýšlení vlastního mateřství [Kammeyer, Ginn 1986; Ireland 1993; Park 2005; Maher, Saugeres 2007].

Analýza rozhovorů vedla k identifikaci a rozlišení přímých a nepřímých rodinných odkazů [srov. Soloway, Smith 1987 – *family messages*]. Mezi přímé odkazy lze zařadit vše, co je v rodině explicitně vysloveno, tematizováno, o čem rodiče mluví, popřipadě jaký životní plán svému dítěti více či méně vnucují. Nepřímé odkazy zahrnují nejrozličnější situace, ve kterých dítě vyrůstalo, tedy

¹¹ Podobně v australské kvalitativní studii věnující se bezdětnosti [Carmichael, Whittaker 2007] patřily mezi bezdětné páry také ty, které se nechtěly vzdát nezávislého životního stylu. Dítě pro ně znamenalo „ztrátu svobody“, „obět“, „obtíž“ nebo „závazek“.

konkrétní rodinná uspořádání, rodinné zázemí, charakter vztahu rodičů a dětí, genderové rozdělení rolí v rodině a další. Oba typy odkazů mohou vyústit buď ve vědomý odklad mateřství do pozdějšího věku, nebo bezdětné období utvářet zprostředkovaně, svým působením na sféru partnerství a realizace. Legitimizace bezdětného období dále konstituuje prostor k zakoušení různých životních zkušeností (významná je zkušenost partnerských vztahů či singles a nejrůznější formy seberealizace). Jejich výběr, způsob prožívání a charakter pak současně určují délku tohoto období a podílejí se na tom, zda dojde k upevnění či vzniku individualizačního habitu. Ten má pak přímý vliv na utváření některých reprodukčních strategií.

Pokud se vrátíme zpět k přímým odkazům, lze v rozhovorech rozlišit tři typy: výchovu k rodičovství, ke vzdělání nebo kladení důrazu na svobodnou volbu (absence přímého odkazu). V prvním případě je v rodině dáván důraz na vzdělání, které předchází a je nadřazeno zakládání rodiny: „Odmalička jsem byla vychovávána k tomu, že musím být rozumná, že když půjdu na vysokou, tak že není dobré si s někým něco začínat a mít rodinu...” (Markéta). Tento apel v sobě často zahrnuje nejen vzdělání jako takové, ale obecněji nutnost zabezpečit se a připravit na zakládání rodiny. Na příkladu opačného odkazu – výchovy k rodičovství – je patrné, že tyto přímé odkazy působí na rozhodování o mateřství většinou v kombinaci s dalšími faktory a mohou se projevovat i v různém věku konverzačních partnerek: Jedna žena, dcera vysokoškolsky vzdělaných rodičů, vystudovala vysokou školu a nějaký čas poté se také intenzivně věnovala práci, avšak pod vlivem blížící se třicítky a nálezů lékařské komplikace, jež by potenciálně znemožnila těhotenství, začala velice toužit po dítěti a hledat partnera. Rodiči byla odmalička vedena k samozřejmosti rodičovství a tlak rodičů v této době zesílil natolik, že ji sami různými způsoby pomáhali udržet partnerský vztah za účelem rodičovství (viz citace konverzační partnerky Evelíny). Podobné odkazy k „samozřejmosti rodičovství“ však mohou v jiných případech vyvolat i opačnou reakci: konverzační partnerka Alžběta byla dlouho rozhodnutá dítě nemít, což zpětně hodnotila jako vzdor a vymezení se vůči rodičům, kteří odmalička předpokládali, že se matkou stane. Neméně významnou se však zdá být i absence těchto přímých odkazů – rodiče kladou důraz na svobodnou volbu, neupřednostňují žádný životní plán pro své dítě, jsou tolerantní a nechávají vše na rozhodnutí dcery. Takto odpovíděla bezdětná konverzační partnerka na otázku, zda ji v rozhodování o dítěti ovlivňují vrstevníci:

... myslím si, že jsem mnohem víc ovlivněna mojí rodinou než přáteli, ti jsou prostě vzdálenější a mě asi hrozně utvářelo, že mě naši nikdy nic neříkali, ten přístup, že všechno, co dělám je správně. Nikdy mi neříkali, že si mám někoho najít a že by chtěli vnoučata... (Sabina)

Přímé odkazy samy o sobě nezapřičinují reprodukční strategie a chování, spíše se spojují a spolupůsobí v různých kombinacích s odkazy nepřímými.

V rozhovorech bylo těchto nepřímých odkazů identifikováno více, níže však blíže charakterizují čtyři hlavní, které nabývaly na významu ve více případech a zásadněji strukturovaly životní dráhy a zkušenosti konverzačních partnerek.

Setrávání v roli dítěte

První odkaz souvisel častěji právě s absencí přímého odkazu popsanou v předchozích odstavcích. Ukázalo se, že dobré rodinné zázemí a citová podpora rodičů mohou být příčinou určitého chování nebo typu postojů potencionálně vedoucích k odkládání mateřství. Několik konverzačních partnerek se odstěhovalo od rodičů později než jejich vrstevnice, necítily potřebu se osamostatnit vzhledem k nedostatku financí na zajištění vlastního bydlení, ale i v souvislosti s dobrým rodinným zázemím a jistotou, které u rodičů nacházely. Soňa začala o dítěti přemýšlet ve 35 letech, což příkládá celkově pomalejšímu vývoji oproti svým vrstevnicím, setráváním v domě rodičů až do jejich třiceti let a „pohodovým zázemím“, jež jí vytvářeli.

Podobně čtyřiatřicetiletá Sabina vyličila svou rodinu jako silně semknutou, s hluboce prožívanými vztahy. Svou vlastní rodinu prozatím nezakládá a není si jistá svým rozhodnutím o tom, zda se v budoucnosti chce stát biologickou matkou. Od rodičů se odstěhovala ve třiceti a dodnes, jak popsala: „...cítím se být v naší rodině pořád v dětské roli, jako té nejmladší generace, a nikdy jsem nad tím moc nepřemýšlela, jestli bych byla schopná rodinu sama utvářet.“ Tento odkaz byl příznačný pro ženy s reprodukční strategií „nerozhodnost, zda mít, či nemít dítě“ a pro ženy, které chtěly mít dítě s vhodným partnerem, ale k této strategii dospěly až v pozdějším věku, kdy pro ně již nebylo snadné takového muže najít.¹² U některých se mohl rozvinout individualizační habitus jako následek dlouhodobějšího setrávání v domě rodičů a nezkušenosti se sdílením domácnosti s partnerem.

Výchova k soběstačnosti a nezávislosti (na otci)

Důležitou roli v případě tohoto vlivu hraje rozvod a následné rodinné uspořádání, kdy se hlavní pečovatelkou i živitelkou v rodině stává matka. Otec v rodině chybí a je definován jako „neschopný“, „selhávající“, „nepřítomný“, „cizí“. V kontrastu s tím je matka naopak vykreslována jako velice soběstačná, schopná postarat se o rodinu, nezávislá na muži:

¹² Zvyšující se věk snižuje příležitosti k seznámení, především omezuje možnosti sňatkového trhu. Konverzační partnerky často opakovaně navazovaly vztahy s ženatými nebo rozvedenými muži, kteří už děti mají. U mnohých právě role otce (možnost vidět muže pečovat o dítě) byla důvodem, proč je tito muži (ať ženatí, či rozvedení) přitahovali. Výběr těchto partnerů se však stával pro jejich vlastní mateřství kontraproduktivním kvůli neochotě partnera opustit dosavadní vztah nebo mít další děti.

Jsem zvyklá žít soběstačně, sama, a nepřípadá v úvahu, jak se říká, že táta má radši holčičky a maminka chlapečky, pro mě byl otec cizí člověk. S mojí máti se rozved, protože byl alkoholik, katastrofa. Můžu říct, že dětství s otcem vlastně žádné a nebýt mojí máti, vlastně bych neměla nic. Moje matka mi dala první a poslední... (Sandra)

Častěji než jiné ženy pak tyto konverzační partnerky zdůrazňovaly vlastní potřebu nezávislosti a samostatnosti, ale také nedůvěru v potencionální partnery a v manželství obecně. Více než jiné byly také v určitém věku konfrontovány s problémy v partnerských vztazích, které podle nich plynuly z vysokých kritérií kladených na výběr partnera nebo také z obtížnějšího navazování vztahů s muži obecně. Jak konstatuje Šťastná [2006] zkušenost rozvodu v dětství se zintenzivňuje především v dospělosti spolu s tím, jak nastává čas vybrat si životního partnera a založit vlastní rodinu. Absence pozitivního mužského vzoru v dětství mohla vést u některých konverzačních partnerek k nedůvěře a ostražitosti vůči mužům obecně a k potřebě spoléhat se na sebe samu. Tento odkaz byl identifikován u žen, jejichž reprodukční strategií po třicítce bylo mít dítě s vhodným partnerem. Problémy v partnerských vztazích však mohly vést k upevnění individualizačního habitusu, k problémům při hledání partnera a k dalšímu posunu v časování mateřství.¹³

Vliv dominantní a autoritativní matky

Další rodinný odkaz byl příznačný pro dvě bezdětné ženy, které mít dítě nechtějí. Tyto konverzační partnerky rozsáhle popsaly odtahitý vztah se svou matkou, která na nich v dětství uplatňovala autoritativní a přísnou výchovu. Přestože vztah s otcem mohl být vřelejší, role otce v jejich vyprávěních ustupuje do pozadí, je spíše submisivní.¹⁴ Matka, přestože není hlavní živitelkou, striktně určuje dění v rodině a domácnosti, vymezuje aktivity otce i dětí. Třetí bezdětná žena ve výzkumu, která odmítá vlastní mateřství, nemluvila o své matce jako předchozí dvě, nicméně shodla se s nimi v jiném rysu své výchovy v dětství, který označila za nedostatek mateřské lásky a pečovatelské ze strany rodičů. V její výpovědi se objevuje také prvek „nechtěnosti“ dítěte: své rodiče popisuje jako nezralé na rodičovství, děti měli podle ní ve velmi mladém věku, ne proto, že by je chtěli

¹³ V případě některých žen vedla skutečnost rozvodu jejich rodičů k dalšímu specifickému uspořádání v rodině, kdy byly nuceny starat se nebo pomáhat s péčí o své mladší sourozence. Přestože všechny tyto ženy se chtěly stát matkou, zároveň mateřskou fází odložily, částečně kvůli tomu, že jejich péče o děti byla dočasně saturována a zároveň jako velmi mladé pochopily, že jde často o náročnou činnost a povinnost. Odklad vlastního mateřství kvůli naplnění vztahu s jinými dětmi (neteřemi, synovci, dětmi ve skautu, školce atp.) byl příznačný i pro některé další konverzační partnerky.

¹⁴ Konverzační partnerka Brigita o svých rodičích řekla: „otec je velice nepraktický člověk a skoro nic neumí zařídit. Všechno dělá mamka, měla všechno pevně v ruce...“

mít, ale protože to tak v tehdejší době bylo běžné. Podobně i jiná z těchto tří konverzačních partnerek se v dospělosti dozvěděla, že byla pro svou matku dítětem nechtěným.¹⁵ Odmítání mateřství, spojené u těchto žen i s upřednostňováním alternativních partnerských vztahů plyne mimo jiné z jejich preference nezávislého životního stylu. Ta může být u první z nich dána odmítnutím se komukoliv podřizovat tak, jak k tomu byla nucena v dětství, nebo u druhé nepotřebou druhého člověka plynoucí z typu výchovy, jíž prošla:

Mamka zastává názor, že za všechno si člověk může sám, cokoli se mu stane, tak si za to může sám, že nemáme od nikoho čekat, že nám pomůže. Proto jsem možná zvyklá, že se musím spolehnout sama na sebe, nic po nikom nechtít, řešení hledat sama v sobě, dávat si bacha, aby nebylo nic špatně, i když to je otázka, co je špatně – u nás špatně bylo to, co řekla naše matka... (Brigita)

Nedostatek péče a projevované lásky ze strany rodičů (matek) a jejich výchovu považovaly tyto konverzační partnerky za jeden z důvodů absence svého mateřského pudu, včetně nedůvěry ve vlastní mateřské schopnosti.¹⁶

Vliv rodinného statusu

Poslední identifikovaný rodinný odkaz je dán spojením několika charakteristik orientační rodiny: patří mezi ně na jednu stranu nerovné rozdělení rolí mezi rodiči, konzervativní (autoritativní) výchova dětí, nedostatek komunikace mezi rodiči a dětmi a na druhou stranu nižší vzdělání rodičů a socializace dětí ve venkovském nebo maloměstském prostředí. Konzervativní (autoritativní) výchova a odtažitý vztah s rodiči (nebo jedním s rodičů) vedl u některých žen k nutnosti a potřebě časného odchodu z jejich domácnosti. V rovině postojů pak nerovné rozdělení rolí mezi rodiči vedlo k jeho odmítání ve vlastních partnerských vztazích. Další aspekt tohoto typu rodiny je ženami popsán jako nedostatek komunikace v dětství i v současném vztahu s rodiči. Stejnou zkušenost z dětství u žen narozených do prostředí dělnické třídy s tradičním (konzervativním) rozdělením genderových rolí rodičů, vylíčila ve svém výzkumu i Lawler [2000]: Chybějící

¹⁵ Podobnou zkušeností prošly i některé dobrovolně bezdětné ženy ve výzkumu Ireland [1993], které se v dospělosti od svých rodičů dozvěděly, že z nějakého důvodu byly původně nechtěnými a neplánovanými dětmi. V kontrastu s tím se ukázala být zkušenost jedné konverzační partnerky, jejíž reprodukční strategií bylo mít dítě za každou cenu. Mateřství řadila mezi nejdůležitější životní zkušenost, nadřazenou i partnerství. V tomto postoji ji ovlivnila její matka, která ve 27 letech toužila po dítěti tak, že volila mateřství i bez stálého partnera. Zmíněná konverzační partnerka sice vyrůstala jako jedináček pouze s matkou, ale byla součástí širší rodiny, která je pro ni dodnes velmi významná.

¹⁶ Význam původního rodinného prostředí na volbu bezdětnosti v dospělosti u dvou ze tří těchto konverzačních partnerek podtrhuje také skutečnost, že stejné rozhodnutí – nestát se matkou – volí i jejich sestry.

komunikace v rodině a ženami popisovaná neschopnost jejich matek jim naslouchat a rozumět se podle výpovědí žen odrazila i na jejich sebevědomí v dospělosti. Podobně i u žen, v jejichž výpovědích byl identifikován tento rodinný odkaz, se vyskytly pocity nejistoty a nesebevědomí v dospělosti – v soukromé i veřejné sféře. V soukromé sféře, stejně jako u respondentek ve výzkumu Steph Lawler, šlo o problematické navazování vztahů s muži, tendenci podřizovat se partnerovi, neschopnost s ním komunikovat, vyjadřovat své pocity nebo přání:

... já ty emoce v sobě potlačuju, nikdy jsem nikomu neřekla nic hrozného, aby se z toho musel urazit, ani těm chlapům ne. A to je možná chyba. U nás v rodině se o ničem nemluvalo, proto já jsem se až teď naučila mluvit o pocitech. A naučila jsem se hlavně říkat, co chci, prostě mluvit, protože v dětství měl člověk všechno daný, tady tohle dostaneš ke snídani a nazdar, nemůžeš k tomu nic říkat. (Vladka)

Ve veřejné sféře bylo nesebevědomí charakteristické především nedůvěrou v možnost úspěšného absolvování (středního či vyššího) vzdělání.¹⁷ Vliv rodinného statusu, tak jak zde byl popsán, může odkazovat na teorii anomie, jež vysvětluje změny v reprodukčním chování mladých lidí na příkladu zemí střední a východní Evropy [Spéder et al. 1999; Philipov, Spéder, Billari 2005]. Změna politického a sociálního režimu po roce 1989 mohla vyvolat anomickou reakci, kdy přestaly platit dosavadní sociální normy a hodnoty. Prosazování nových hodnot a norem, jejich nedostatečné institucionální zakotvení a slabé kontrolní mechanismy mohly vést k situaci individuální nejistoty a dezorientace. Životní dráhy konverzačních partnerek, jež vyšly z výše popsaného typu rodiny, jsou typické nenavázáním na reprodukční chování svých rodičů – do svých 25 let opustily domácnost rodičů, vlastní rodinu však nezaložily. Zároveň ale, na rozdíl od velké části ostatních konverzačních partnerek, nevyužily různých možností, jež se jim otevřely po roce 1989 (nešly studovat vysokou školu, neodjely do zahraničí, nezačaly si budovat lukrativní kariéru). Podle Rabušice a Mareše [Rabušic, Mareš 1996] a Habicha se Spéderem [Habich, Spéder 1998], mohla být sociální anomie po roce 1989 pociťována u jednotlivých sociodemografických skupin v různé míře, což může vysvětlovat rozdíl mezi těmito konverzačními partnerkami a ostatními ženami ve výzkumu.

Konverzační partnerky, u kterých byl identifikován tento odkaz, spadaly do druhého typu reprodukčních strategií – přály si stát se matkou. K tomuto rozhodnutí však často dospěly až v době po třicítce, kdy se však u nich mohl upevnit individualizační habitus a problémy při hledání partnera. Jedna z těchto žen patřila mezi „nerozhodnuté“, což mohly způsobit právě opakované neúspěchy v partnerských vztazích.

¹⁷ Některé z těchto konverzačních partnerek se ke vzdělání vrátily až v pozdější době, ve věku kolem třiceti let, což z hlediska naplnění času a setrvávání v kolektivu mladších lidí vedlo k dalšímu odložení mateřství.

Na příkladu posledních třech rodinných odkazů (výchova k soběstačnosti a nezávislosti na otci, vliv dominantní a autoritativní matky a vliv rodinného statusu) se však, specificky pro český kontext, zvýznamňuje i teorie genderové rovnosti, kterou rozvíjí Peter McDonald [2000a, 2000b, 2002]:¹⁸ Snižující se plodnost, zejména v některých vyspělých západoevropských zemích (Rakousko, Německo, Švýcarsko) může být výsledkem vysokého stupně genderové rovnosti v sociálních institucích orientovaných na jednotlivce (především ve sféře práce a vzdělání) a přetrvávající genderové nerovnosti v sociálních institucích orientovaných na rodinu. McDonald ve svých předpokladech navazuje na Becka [Beck 1992], podle kterého jsou hodnoty utvářené tržním typem společnosti jen těžko slučitelné s rodinným životem. Rozhodnutí o založení rodiny významně omezuje a brzdí rozvoj biografie člověka reflexivně utvářené v kontextu požadavků současného pracovního trhu. Zatímco sňatek je možné kdykoliv zrušit, děti jsou biologickým faktem: „jediným, přetrvávajícím primárním vztahem, jenž je fatálně nezrušitelný“ [Možný 2006: 236]. Ženy, pro které je angažovanost v institucích orientovaných na jednotlivce zvláště důležitá, musí čelit dilematu, zda bude jejich potencionální rodinná role slučitelná s jejich závazkem ve veřejné sféře.¹⁹ U některých z nich tak mohou převládnout individuální aspirace, což může vést k upřednostňování nezávazných vztahů, volbě bezdětnosti nebo také k menšímu počtu vlastních dětí, než jaký původně zamýšlely mít [McDonald 2000a].

Vysoká rozvodovost v 70. letech (oproti předešlým obdobím), kdy vyrůstala většina žen ve výzkumu, rodinné uspořádání po rozvodu a převládání tradičního (konzervativního) rozložení rolí v rodině, či kombinace obou, zapříčinily rodinnou situaci, v níž dominantní roli sehraává žena – matka. Pro konverzační partnerky, jež byly socializovány v tomto rodinném prostředí a v rozhovorech jeho vliv zmiňují

¹⁸ Na aplikovatelnost teorie genderové rovnosti v českém prostředí upozornila Hašková [2006]. Zmiňuje genderově konzervativní (tradiční) postoje českých mužů a žen k uspořádání genderových rolí, a to i přes převažující dvoupříjmový model rodiny. Představa ženy jako výhradní pečovatelky o děti a domácnost kontrastuje s vysokou participací žen na trhu práce a s ochotou pracovat. České ženy většinou zůstávají s malými dětmi doma alespoň po dobu trvání rodičovské dovolené. I přesto, že většina žen začne pracovat před nástupem dítěte do školy, velká část společnosti je stále přesvědčena o tom, že pro předškolní dítě je zaměstnanost jeho matky nevhodná [Kuchařová et al. 2006; Nešporová 2007]. Nízká nabídka „family-friendly“ forem práce pak vede také k situaci nejnížší důvěry v možnosti harmonizace pracovních a rodinných povinností. Kombinace těchto a dalších faktorů může být podle Haškové jedním z možných vysvětlení nízké plodnosti v zemích střední a východní Evropy [viz také Hamplová, Rychtaříková, Pikálková 2003].

¹⁹ Tuto teorii je možné akcentovat i vzhledem ke vzdělání, jako významnému faktoru asociovanému s poklesem fertility [Gustaffson 2001; Sobotka 2006]. Prodlužující se studium blokuje přechod do fáze ekonomické nezávislosti, ale také zvyšuje možnosti jedince dostat se na vyšší pracovní pozice na pracovním trhu – rostoucí příležitosti uplatnění v pracovní sféře mohou konkurovat rodičovství [Kohler, Billari, Ortega 2002; McDonald 2002; Simpson 2006]. Toto dilemma se může v případě žen zintenzivňovat zejména tehdy, pokud v genderově nerovné sféře rodiny jsou nuceny přijímat tradiční mateřskou roli [srov. také Meyers 2001; Sevón 2005].

více než jiné ženy, je typický důraz, který kladou na potřebu vlastní samostatnosti (jež mohly vidět u svých matek). Spolu s tím, a patrně v přímé souvislosti s tím, se však u nich objevují problémy v partnerských vztazích, vysoká kritéria kladená na partnera, v některých případech odmítnutí genderově nevyváženého rozložení rolí (například v preferenci vlastního bydlení a odmítnutí starosti o společnou domácnost partnerů).²⁰ Odmítnutí tradičního rozložení rolí se však neprojevuje vždy takto jednoduše, jako nesouhlas s životním stylem vlastních rodičů, ale je posilováno a stvrzováno zkušenostmi z vlastních partnerských vztahů, ve kterých partner inklinuje k napodobování rodinného modelu svých rodičů.

Přítel měl vzor doma, jeho otec to taky tak bral, že děti a rodina, to je ženská záležitost. Sice (partner – pozn. autorky) měl plat tak poloviční proti mě, no nevím, jak to myslel ... Jeho mamka byla taková, že furt vařila, skákala kolem nich. No a podobně je to u jeho sestry, ta má dvě dcery, a její manžel si vzal jednu na klín, když byla malá, hrál si s ní a teď ona se počurala – okamžitě ji předal svojí ženě. Tak jsem si říkala, no tak to je pěkný. (Brigita)

Takto popsala bezdětná konverzační partnerka rodinu svého expartnera, se kterým delší dobu sdílela domácnost. Po rozchodu s ním možné soužití s jiným partnerem rezolutně odmítala.

Závěr

Posun v časování mateřství a zvyšující se bezdětnost jsou fenomény, jež v kontextu českého prostředí, vzhledem k transformaci společnosti po roce 1989, mohou nabývat nových významů. Výše prezentovaný výzkum vychází z analýzy celkem 34 hloubkových rozhovorů s prvorodičkami a bezdětnými ženami po třicítce. Cílem výzkumu bylo pomocí kvalitativní metody, jež umožňuje hlubší vhled do zkoumané problematiky, zachytit dynamiku procesu rozhodování o mateřství. Na jednu stranu byly v rozhovorech rozlišeny nejrůznější faktory, jimiž ženy mateřství podmiňují a definováno pět typů reprodukčních strategií (mít dítě za každou cenu; mít dítě s vhodným partnerem; čekání na správný čas; nerozhodnost, zda mít, či nemít dítě; nemít dítě). Jak ukazují i kvantitativní šetření [Rabušic 2001; Park 2005; Sobotka 2006], většina žen stále považuje mateřství za významnou a očekávanou fázi svého života. Avšak nejen příklady žen, jež mateřství odmítají

²⁰ Podobně Tomášek [2006b] hypoteticky uvažuje o roli sociální dědičnosti (socializaci v tradičních i netradičních rodinných kontextech v závěrečné fázi reálného socialismu) na utváření individualizačního habitu u mladých singles v současném sociálním kontextu. Někteří konverzační partneři a partnerky v jeho výzkumu upřednostňovali samostatné bydlení, bez partnera, v návaznosti na negativně hodnocené zkušenosti ze svého dětství, která měla podobu tradičního modelu domácnosti a genderového rozdělení rolí (někdy i v rámci rozpadlé rodiny). V praktickém životě se tato tendence projevovala nevolí přijmout výhradní starost o společnou domácnost a potažmo i partnera.

nebo o něm prozatím nejsou rozhodnuty, ale i kontrast v uvažování a chování ostatních konverzačních partnerek ukázaly, jak se žitá praxe tomuto postoji může vzdalovat a mateřství ztrácet svoji nezpochybnitelnou hodnotu. I přes nesporný vliv mateřských norem, jež předurčují ženu k roli matky, je patrné jejich oslabování a prosazování bezdětnosti jako referenčního rámce jednání.

Na druhou stranu vedla uvedená zjištění k otázce vzniku a zdrojů těchto reprodukčních strategií. Přestože je reprodukční chování velmi komplexním procesem, ve kterém nabývají na významu kombinace nejrůznějších faktorů, analýza rozhovorů vyzdvihla specifický vliv orientační rodiny. Byly rozlišeny typy rodinných odkazů, které mohou při rozhodování o mateřství sehrát důležitou roli, ať už ženy chápou faktory vedoucí k odkládání mateřství jako bariéry mateřství, či podněty k bezdětnosti. Působení původní rodiny se zároveň zdá být v mnoha případech umocněno legitimitou bezdětného období, jež předchází rozhodnutí o dítěti a v němž žena může nejen realizovat jiné činnosti, než je mateřství, ale také uvažovat o vlastní identitě ve vztahu k němu. Součinnost rodinných odkazů a zkušeností nabytých v bezdětném období vedla u některých z nich k vytvoření tzv. individualizačního habitu, který omezuje schopnost společného soužití partnerů a změny individuálního životního stylu v rodinný. Tento habitus může mít svůj původ v období socializace za specifických podmínek bývalého politického a demografického režimu: v době vysoké rozvodovosti v sedmdesátých letech, převládajícího tradičního (konzervativního) rozložení rolí mezi mužem a ženou (matkou a otcem) nebo například autoritativního způsobu výchovy dětí. Odmítnutí tohoto modelu konverzačními partnerkami může být pak významněováno i během jejich partnerských zkušeností, konkrétně v přetrvávání nerovnosti genderových rolí mezi partnery nebo v neschopnosti najít partnera, jehož by žena uznala i za vhodného otce budoucí rodiny.

Přestože odkládání mateřství a bezdětnost může být a je v mnoha případech dána i rostoucí normalizací a tolerancí různorodých životních voleb a stylů, na český kontext je možné aplikovat i další způsoby vysvětlení těchto jevů. Jedním z nich je právě teorie genderové rovnosti, kterou vytvořil McDonald [2000a, 2000b, 2002] a na jejíž využití pro české prostředí upozornila Hašková [2006]. Skutečnost přetrvávající genderové nerovnosti, podtržená navíc podobnými zkušenostmi z dětství může, ať vědomě, či nevědomě, vést spolu s dalšími faktory k odkládání mateřství, k bezdětnosti nebo k problémům v partnerství.

Poznámka k transkripci

Tři tečky na začátku a konci věty, neoddělené mezerou, značí neúplnou výpověď konverzační partnerky. Tři tečky uvnitř citace, oddělené mezerou, označují vynechání části textu autorkou článku. V závorce je uvedena kontextuální informace autorky, nikoliv výpověď mluvčí.

MICHAELA BARTOŠOVÁ je odbornou pracovnící Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti při Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Její disertační výzkum je zaměřen na problematiku mateřství a bezdětnosti v kontextu životních drah žen starších třiceti let. K jejím odborným zájmům patří také sociologie náboženství.

Literatura

- Bartošová, M. 2007. „Životní dráhy prvorodiček po třicítce: proč mít dítě později?“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 8 (2): 75–81.
- Bartošová, M., L. Slepíčková. 2008. „Problematické tranzice k mateřství.“ *Sociální studia* 5 (2): 35–54.
- Bauman, Z. 2001. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. 1992. *Risk Society: towards a New Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge, Oxford: Polity Press.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization*. London: Sage.
- Bellah, R. N., R. Madsen, W. M. Sullivan, A. Swidler, S. M. Tipton. 1985. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
- Benešová, V. 2001. „Současné demografické změny podle výsledků sociologických výzkumů.“ *Demografie* 43 (2): 111–124.
- Bongaarts, J. 2001. „Fertility and Reproductive Preferences in Post-transitional Societies.“ *Population and Development Review* 27 (supplement): 260–281.
- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, P. 2002. „Reprodukční strategie a formy nadvlády.“ *Sociální studia* (8): 77–91.
- Cannold, L. 2004. „Declining Marriage Rates and Gender Inequity in Social Institutions: Towards an Adequately Complex Explanation for Childlessness.“ *People and Place* 12 (4): 1–11.
- Carmichael, A. G., A. Whittaker. 2007. „Choice and Circumstance: Qualitative Insights into Contemporary Childlessness in Australia.“ *European Journal of Population* 23 (2): 111–143.
- Charmaz, K. 2006. *Constructing Grounded Theory*. London: Sage.
- Český statistický úřad. 2008. „Pohyb obyvatelstva v České republice v letech 1992–2007.“ [online]. Praha: ČSÚ [cit. 26. 2. 2009]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/oby_cr_m>.
- Dion, K. K. 1995. „Delayed Parenthood and Women's Expectations about the Transition to Parenthood.“ *International Journal of Behavioral Development* 18 (2): 315–333.
- Galland, O. 1984. „Précarité et entrées dans la vie.“ *Revue Française de Sociologie* 25 (1): 49–66.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Gillespie, R. 2000. „When No Means No. Disbelief, Disregard and Deviance as Discourses of Voluntary Childlessness.“ *Women's Studies International Forum* 23 (2): 223–234.
- Gillespie, R. 2003. „Childfree and Feminine. Understanding the Gender Identity of Voluntarily Childless Women.“ *Gender & Society* 17 (1): 122–136.
- Gustafsson, S. 2001. „Optimal Age at Motherhood. Theoretical and Empirical Considerations on Postponement of Maternity in Europe.“ *Journal of Population Economics* 14 (2): 225–247.

- Habich, R., Z. Spéder. 1998. „Winners and Losers: Transformational Outcomes in a Comparative Context.“ Pp. 123–150 in T. Kolosi, I. G. Tóth, G. Vukovich (eds.). *Social Report 1998*. Tárki: Social Research Informatics Center.
- Hamplová, D., J. Rychtaříková, S. Pikálková. 2003. *České ženy: Vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hašková, H. 2004. „Rodičovství a bezdětnost očima českých mužů a žen.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 5 (2–3): 13–16.
- Hašková, H. 2005. „Reprodukční preference a bezdětnost v české společnosti ve světle kvantitativních dat.“ *Proměny (Kvantitativní výzkum)* [online]. Praha: Sociologický ústav AV ČR [cit. 31. 3. 2008]. Dostupné z: <www.soc.cas.cz/download/364/reprodukcn%C3%AD%20preferen%C3%AD%20bezdetnost.pdf>.
- Hašková, H. 2006. „Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy.“ Pp. 20–54 in H. Hašková (ed.), Petra Šalamounová, Hana Víznerová, Lenka Zamykalová. *Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě*. Sociologické studie / Sociological Studies 06:4. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hašková, H., L. Zamykalová. 2006. „Mít děti – co je to za normu? Čí je to norma?“ *Biograf* (40–41): 3–53.
- Heath, S., E. Cleaver. 2003. *Young, Free and Single? Twenty-somethings and Household Change*. New York: Palgrave.
- Ireland, M. S. 1993. *Reconceiving Women. Separating Motherhood from Female Identity*. New York: The Guilford Press.
- Kammeyer, K. C. W., H. Ginn. 1986. *An Introduction to Population*. Chicago: The Dorsey Press.
- Kohler, H. P., F. C. Billari, J. A. Ortega. 2002. „The Emergence of Lowest-low Fertility in Europe during the 1990s.“ *Population and Development Review* 28 (4): 641–680.
- Kuchařová, V., S. Ettlerová, B. Matějková, K. Svobodová, A. Šťastná. 2006. *Postoje a zkušenosti s harmonizací rodiny a zaměstnání rodičů dětí předškolního a mladšího školního věku*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- LaRossa, R., C. B. Sinha. 2006. „Constructing the Transition to Parenthood.“ *Sociological Inquiry* 76 (4): 433–457.
- Lawler, S. 2000. *Mothering the Self: Mothers, Daughters, Subjects*. London, New York: Routledge.
- Letherby, G. 1994. „Mother or Not, Mother or What? Problems of Definition and Identity.“ *Women's Studies International Forum* 17 (5): 525–532.
- Levin, I. 2004. „Living Apart Together: A New Family Form.“ *Current Sociology* 52 (2): 223–240.
- Maher, J., L. Saugeres. 2007. „To Be or Not to Be a Mother? Women Negotiating Cultural Representations of Mothering.“ *Journal of Sociology* 43 (1): 5–21.
- McDonald, P. 2000a. „Gender Equity in Theories of Fertility Transition.“ *Population and Development Review* 26 (3): 427–439.
- McDonald, P. 2000b. „Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility.“ *Journal of Population Research* 17 (1): 1–15.
- McDonald, P. 2002. „Sustaining Fertility through Public Policy: The Range of Options.“ *Population* 57 (3): 417–446.
- Meyers, D. T. 2001. „The Rush to Motherhood – Pronatalist Discourse and Women's Autonomy.“ *Signs* 26 (3): 735–773.
- Miller, T. 2005. *Making Sense of Motherhood: A Narrative Approach*. New York: Cambridge University Press.
- Morell, C. M. 1994. *Unwomanly Conduct: The Challenges of Intentional Childlessness*. London: Routledge.

- Možný, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Nešporová, O. 2007. „Měníci se rodičovství v kontextu podmínek na trhu práce.“ *Fórum sociální politiky* 1 (2): 13–17.
- Park, K. 2005. „Choosing Childlessness: Weber’s Typology of Action and Motives of the Voluntarily Childless.“ *Sociological Inquiry* 75 (3): 372–402.
- Philipov, D., Z. Spéder, F. Billari. 2005. „Now or Later? Fertility Intentions in Bulgaria and Hungary and the Impact of Anomie and Social Capital.“ *VID Working Papers* 8. Vienna: Vienna Institute of Demography.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Rabušic, L., B.-E. Chromková Manea. 2007. „Jednodětnost v českých rodinách. Kdo jsou ti, kdo mají nebo plánují pouze jedno dítě.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (4): 699–719.
- Rabušic, L., P. Mareš. 1996. „Je česká společnost anomická?“ *Sociologický časopis* 32 (2): 175–187.
- Rhodes, A. R. 2002. „Long-distance Relationships in Dual-career Commuter Couples: A Review of Counseling Issues.“ *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families* 10 (4): 398–404.
- Roseneil, S., S. Budgeon. 2004. „Cultures of Intimacy and Care Beyond ‘the Family’: Personal Life and Social Change in the Early 21st Century.“ *Current Sociology* 52 (2): 135–159.
- Rychtaříková, J. 1997. „Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje.“ *Demografie* 39 (4): 267–268.
- Sandelowski, M., D. Holditch-Davis, B. G. Harris. 1990. „Living the Life: Explanations of Infertility.“ *Sociology of health and illness* 12 (2): 195–215.
- Schlesinger, B., S. Giblon. 1985. *Postponed Parenthood*. Toronto: Guidance Centre, Faculty of Education, University of Toronto.
- Sevón, E. 2005. „Timing Motherhood: Experiencing and Narrating the Choice to Become a Mother.“ *Feminism and Psychology* 15 (4): 461–482.
- Simpson, R. 2006. „Childbearing on Hold: A Literature Review.“ *CRFR Working Paper* 1. Edinburgh: Centre for Research on Families and Relationships.
- Sobotka, T. 2006. „Bezdětnost v České republice.“ Pp. 60–78 in D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Soloway, M. M., R. M. Smith. 1987. „Antecedents of Late Birth Timing Decisions of Men and Women in Dual-Career Marriages.“ *Family Relations* 36 (5): 258–262.
- Spéder, Z., B. Paksi, Z. Elekes. 1999. „Anomy and Satisfaction at the Beginning of the Nineties.“ Pp. 483–505 in T. Kolosi, I. G. Tóth, G. Vukovich (eds.). *Social Report 1998*. Tárki: Social Research Informatics Center.
- Strauss, A., J. Corbinová. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: František Šalé – Albert.
- Szaló, C., T. Katrnák. 2002. „Obrat k praxi a hledisku aktérů: Bourdieovy reprodukční strategie a formy nadvlády.“ *Sociální studia* (8): 93–100.
- Šťastná, A. 2006. „Rozvody a děti: vliv rozvodu rodičů na životní dráhu dětí.“ Pp. 175–191 in D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Tietjens Meyers, D. 2001. „The Rush to Motherhood – Pronatalist Discourse and Women’s Autonomy.“ *Signs* 26 (3): 735–760.
- Tomášek, M. 2006a. „Singles a jejich vztahy: kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabituující jednotlivce v České republice.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (1): 81–105.

- Tomášek, M. 2006b. „K genderovým zdrojům individualizačního habitu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 7 (1): 75–81.
- Tomášek, M. 2007. „Normativní normalizace?“ *Biograf* (43–44): 121–131.
- Thompson, E., E. McDonald, L. L. Bumpass. 1990. „Fertility Desires and Fertility: Hers, His, and Theirs.“ *Demography* 27: 579–588.
- Vidovičová, L., E. Gregorová. 2007. „Věkové normy v sociologické perspektivě.“ *Sociální studia* 4 (1–2): 201–217.